

О. В. Кнейслер,

д. е. н., професор, завідувач кафедри фінансових технологій та банківського бізнесу
Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9898-7031>

Н. Я. Спасів,

д. е. н., професор, професор кафедри фінансових технологій та банківського бізнесу
Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0797-7220>

DOI: 10.32702/2306-6814.2026.4.16

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ: СУТНІСТЬ, ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

O. Kneysler,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Financial Technologies
and Banking, West Ukrainian National University, Ternopil

N. Spasiv,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Financial Technologies
and Banking, West Ukrainian National University, Ternopil

SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION: ESSENCE, FUNCTIONAL PURPOSE AND MECHANISM OF IMPLEMENTATION IN MODERN CONDITIONS

У статті розкрито сутність соціального захисту населення як базового інструменту соціальної політики держави та механізму регулювання рівня життя, акцентовано на необхідності його здійснення в умовах посилення соціально-економічних загроз і війни. Систематизовано наукові підходи до трактування поняття "соціальний захист", що дозволило розглядати його як багаторівневу систему управління соціальними ризиками. Обґрунтовано багатовимірний характер соціального захисту та акцентовано на реалізації соціального страхування, наданні соціальних допомог і соціальних послуг, формуванні соціальних стандартів і гарантій, а також визначено участь державних і недержавних інституцій у цьому процесі.

Виокремлено основні функції соціального захисту, через які реалізується його вплив на рівень життя населення. Окреслено механізм соціального захисту як цілісну систему правових, фінансових, організаційних та інституційних складових, ефективність якої визначається узгодженістю їх взаємодії, стабільністю фінансування, доступністю соціальних послуг і рівнем цифровізації. Узагальнено, що результативність соціального захисту полягає у забезпеченні соціальної рівноваги, формуванні мінімальних стандартів добробуту, що є основою сталого соціального розвитку.

The article examines the essence of social protection of the population as a fundamental component of state social policy and a key instrument for regulating living standards under conditions of growing socio-economic challenges. Social protection is interpreted as a system of economic, legal, organizational, and institutional measures aimed at preventing, mitigating, and overcoming the consequences of social risks that affect population welfare. It is emphasized that social protection encompasses not only social insurance and social assistance, but also social services, a system of social standards and guarantees, as well as the involvement of non-governmental institutions in the provision of social support, which becomes particularly important in periods of crisis and wartime transformation.

The systematization of scientific approaches to the interpretation of the concept of "social protection" confirms its multidimensional nature and the diversity of theoretical perspectives presented in domestic and international research. The key conceptual approaches to defining social protection are generalized and structured. It is argued that, taken together, these approaches form an integrated view of social protection as a multilevel system of social risk management that combines the legal enforcement of social rights, mechanisms of resource redistribution, and institutional interaction among social policy stakeholders.

The functional role of social protection in regulating living standards is substantiated through a set of interrelated functions, highlighting the system's capacity for rapid response to large-scale shocks and its ability to support the population in conditions of heightened social vulnerability.

The mechanism of social protection is defined as a comprehensive multilevel system comprising organizational, legal, financial, socio-institutional, and information-communication components, as well as the social insurance mechanism. It is concluded that the effectiveness of social protection depends on its ability to maintain social stability, ensure a minimum acceptable standard of living, and create the prerequisites for sustainable social development.

Ключові слова: соціальний захист; соціальне забезпечення; рівень життя населення; соціальні ризики; соціальна політика; соціальні видатки; соціальні стандарти; соціальні гарантії; соціальні послуги; соціальне страхування; інституційний підхід; соціальна безпека; інклюзія.

Key words: social protection; social security; population living standards; social risks; social policy; social expenditures; social standards; social guarantees; social services; social insurance; institutional approach; social security (safety); inclusion.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сучасні соціально-економічні процеси, що відбуваються в Україні під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, зумовлюють необхідність перегляду та оновлення підходів до формування ефективної системи соціального захисту населення. Поглиблення соціальної нерівності, зростання масштабів бідності, демографічне старіння, трансформація ринку праці, внутрішня міграція, руйнування інфраструктури та наслідки збройної агресії РФ актуалізували потребу в посиленні інституційних спроможностей держави щодо регулювання рівня життя громадян. У цих умовах механізм соціального захисту набуває стратегічного значення як ключовий інструмент підтримання соціальної стабільності, забезпечення соціальної безпеки та формування передумов для сталого розвитку.

Актуальність посилюють також вітчизняні реалії, за яких традиційна модель соціального захисту є недостатньо ефективною у контексті реагування на нові виклики та загрози. Адже, наявна система соціальних гарантій не забезпечує належного рівня життя значної частини населення, тоді як механізми державного регулювання потребують структурного оновлення, підвищення адрес-

ності, прозорості та інтеграції з цифровими інструментами управління. А відсутність цілісної концепції модернізації механізму соціального захисту в контексті регулювання рівня життя населення створює наукову й практичну проблему, розв'язання якої потребує комплексного підходу, системного аналізу та науково обґрунтованих рекомендацій.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблематика соціального захисту населення, його механізмів та інструментів ґрунтовно досліджена в працях українських і зарубіжних науковців. Значний внесок у розвиток теоретичних основ соціального захисту населення зробили вітчизняні дослідники, зокрема В. Скуратівський, Л. Кравченко, М. Даніліна, О. Лихошва, І. Смирнова, які сформували інституційні та правові підходи до вивчення механізму соціального захисту. Так, В. Скуратівський зосереджував наукові дослідження на інституційному та правовому забезпеченні соціального захисту населення, акцентуючи на необхідності комплексного підходу до забезпечення соціальних прав громадян. Л. Кравченко досліджувала організаційно-

економічні механізми соціального захисту, проблеми фінансового забезпечення соціальних програм і взаємозв'язок соціальних стандартів із рівнем життя населення, акцентуючи увагу на бюджетних інструментах соціальної підтримки та адресності соціальної допомоги. М. Даніліна у своїх працях визначала соціальний захист як складову соціальної безпеки держави, аналізувала його функціональне призначення та вплив на стабільність соціально-економічного розвитку країни. О. Лихошва використовувала системний підхід досліджуючи механізм соціального захисту з позицій взаємодії соціального страхування, соціальної допомоги та соціальних послуг. І. Смирнова вивчала правові засади реалізації соціального захисту населення, виокремлюючи проблеми узгодженості національного законодавства з міжнародними соціальними стандартами.

Важливий теоретичний фундамент сформували і зарубіжні концепції, зокрема дослідження У. Беверіджа, Т. Маршалла, Р. Тітмуса, Г. Еспін-Андерсена, які стали основою в розробленні моделей соціальної держави та визначенні підходів до побудови ефективних систем соціального захисту. Так, У. Беверідж заклав основи концепції універсальної системи соціального страхування. В свою чергу, Т. Маршалл обґрунтував теорію соціального громадянства, визначив соціальні права як ключовий елемент рівності та інтеграції громадян у суспільство. Р. Тітмус досліджував соціальну політику як моральну категорію, підкреслюючи значення державної відповідальності за соціальне благополуччя. Г. Еспін-Андерсен заклав основу типологізації моделей соціальної держави.

Враховуючи зазначене, можна констатувати, що наукові доробки зазначених авторів сформували методологічну основу дослідження соціального захисту населення, охоплюючи інституційні, правові, фінансові та соціально-економічні аспекти. Водночас, сучасні виклики, спричинені війною, актуалізують потребу подальших наукових досліджень теоретичних підвалин соціального захисту населення та розроблення дієвих напрямів модернізації механізмів його реалізації з урахуванням військових ризиків і гуманітарних загроз.

ВИДІЛЕННЯ НЕВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Незважаючи на значний науковий доробок вітчизняних і зарубіжних учених у сфері соціального захисту населення, низка теоретичних і прикладних аспектів залишається недостатньо дослідженою або потребує переосмислення в умовах сучасних трансформацій. Зокрема, найперше необхідно розробити теоретичні підвалини формування системи соціального захисту та практичні шляхи її адаптації до умов воєнних ризиків. Адже, у працях більшості дослідників соціальний захист розглядається переважно в умовах мирного часу, тоді як механізми реагування на воєнні загрози, масове внутрішнє переміщення населення, втрату житла та доходів, демографічні деформації залишаються поза увагою, або ж фрагментарно висвітлені.

Недостатньо дослідженими залишаються питання оптимізації функцій органів соціального захисту, міжвідомчої координації, управління соціальними ризиками та побудови клієнтоорієнтованої моделі соціальної підтримки з метою модернізації механізму соціального захисту населення в Україні.

Таким чином, існує об'єктивна потреба у поглибленому вивченні сутнісних особливостей, функціонального призначення та особливостей механізму реалізації соціального захисту населення в умовах викликів, спричинених війною.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є теоретичне обґрунтування сутності соціального захисту населення як ключового інструменту соціальної політики держави, визначення його функціонального призначення та дослідження механізму реалізації в умовах воєнних викликів і загроз.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Соціальний захист населення є фундаментальною складовою соціальної політики держави, покликаною забезпечити умови для гідного рівня життя кожної людини, захистити її від соціальних ризиків та створити гарантії соціальної безпеки. У сучасній науковій та практичній площині соціальний захист розглядається як комплекс економічних, правових, організаційних та інституційних заходів, спрямованих на попередження, мінімізацію та подолання негативних наслідків соціальних ризиків, які можуть впливати на добробут населення. Його сутність проявляється у здатності держави реагувати на структурні виклики, забезпечувати перерозподіл суспільних ресурсів та створювати інструменти, що гарантують мінімально прийнятний рівень життя кожної людини незалежно від соціального статусу, стану здоров'я, економічної активності чи життєвих обставин.

У науковому дискурсі соціальний захист трактується з різних позицій, які об'єднують широке коло механізмів: від соціального страхування й соціальної допомоги до соціальних послуг, соціального забезпечення та інклюзивних програм. Його природа базується на концепції соціального ризику, згідно з якою кожна людина протягом життя може стикнутися з обставинами, що порушують стабільність її соціального становища: втрата роботи, хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, бідність, воєнні загрози, вимушена міграція тощо. Саме тому соціальний захист формує механізми колективної гарантії від цих ризиків, що є ключовою ознакою соціальної держави.

Проаналізуємо визначення поняття "соціальний захист", запропоновані різними вченими, та систематизуємо основні підходи та сформулюємо його власне авторське бачення.

З позиції діяльності держави трактують соціальний захист більшість українських науковців. Так, Кравченко Л. розглядає "...соціальний захист як діяльність держави, спрямовану на реалізацію соціальних прав людини шляхом надання соціальних гарантій, допомоги, послуг і пільг" [1, с. 34]. У визначенні автор акцентує увагу на реалізації соціальних прав людини, однак при цьому не виокремлює соціальне забезпечення і соціальне страхування як складові системи соціального захисту населення.

Схожим є трактування соціального захисту в К. Дідківської К. "як державної підтримки певних категорій населення, котрі можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів, забезпечення відповідного рівня життя через надання правової, фінансової, матеріальної допомоги окремим громадянам (найвразливішим

верствам населення), а також створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення, забезпечення прийнятних для країни умов життя та праці громадян, у тому числі внаслідок установа соціальних стандартів" [2, с. 103]. Зауважимо, що науковець подає визначення, у якому вказує на різні категорії населення (найвразливіші верстви та економічно активну частину), соціальні гарантії і стандарти, конкретизуючи можливі види допомоги. Незрозуміло, що мається на увазі, коли зазначено що соціальний захист, як державна підтримка населенню, має надаватися внаслідок негативного впливу ринкових процесів, адже соціальні ризики, які лежать в основі соціального захисту, не завжди пов'язані з ринковими процесами (наприклад, інвалідність, втрата здоров'я, смерть і т.д.).

Длугопольський О. стверджує, що "соціальний захист — це система урядових організаційно-правових та економічних заходів стосовно забезпечення гідного матеріального та соціального становища громадян" [3, с. 149]. Вважаємо, що таке визначення є досить загальним та не характеризує специфіку соціального захисту в контексті реалізації соціальної політики держави.

На відміну від попередніх визначень, Яременко О. розглядає соціальний захист "як систему взаємодії держави, роботодавців та громадян, спрямовану на підтримання соціальної стабільності та подолання нерівності" [4, с. 27]. Автор наголошує на основних учасниках системи соціального захисту та необхідності їхньої взаємодії. Однак не висвітлено особливості відносин у системі соціального захисту населення, механізм, джерела та мету його забезпечення.

В багатьох працях соціальний захист трактують як систему заходів держави. При цьому конкретизують різний їх характер: економічний, правовий, організаційний. Зокрема М. Даніліна стверджує, що "соціальний захист — це система заходів правового, соціально-економічного та організаційного характеру, що гарантується і реалізовується державою для забезпечення гідного життя, тобто матеріальної забезпеченості на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства і вільного розвитку людини" [5, с. 26]. Поза увагою авторки залишилася така складова соціального захисту, як соціальне страхування, що передбачає матеріальне забезпечення населення внаслідок настання соціальних ризиків.

Белова І. М., Семенишена Н. В. представляють комплексне визначення соціального захисту, як багаторівневої системи економічних, соціальних та правових відносин по управлінню соціальними ризиками суспільства для ліквідації їх небажаних наслідків та забезпечення належного рівня життя" [6, с. 103]. Крім того автори зазначають, що соціальний захист є комплексом нормативних актів, форм, методів та дій, та виділяють напрямки його забезпечення.

Ю. Стовба стверджує, що "...соціальний захист — це сукупність заходів, спрямованих на надання допомоги людям у разі виникнення соціальних ризиків, а також на забезпечення базових умов для життя кожної особи" [7]. Аналогічний підхід застосовує В. Рудик і трактує соціальний захист населення як "систему заходів економічного, організаційного та правового характеру, що реалізується державою щодо громадян, які у зв'язку з настанням соціального ризику потребують матеріального забезпечення (допомоги)" [8, с. 100]. В

основу формулювання авторів покладено соціальні ризики, що визначають природу соціального захисту населення. Якщо Ю. Стовба додає забезпечення базових умов для життя кожної особи (соціальні стандарти і гарантії), то В. Рудик конкретизує характер системи заходів. На противагу, О. Баскакова розглядає поняття "соціальний захист" як "...систему державних і недержавних заходів, спрямованих на забезпечення гідного рівня життя громадян, попередження соціальних ризиків і підтримку осіб, які потрапили у складні життєві обставини" [9, с. 18]. Вона виділяє в системі заходів недержавні заходи, які також можуть забезпечувати належний рівень та якість життя різних категорій населення.

В науковій літературі поширеними є визначення соціального захисту з позиції інституційного підходу. Так, на думку В. Скуратівського, "соціальний захист — це система соціальних інститутів, що забезпечують підтримку населення у випадку втрати доходу, здоров'я або працездатності" [10, с. 41]. Вважаємо, що необхідність надання соціального захисту не можна обмежувати лише втратою доходу, здоров'я або працездатності. Такі випадки доцільно було б розширити перелік соціальних ризиків, додавши старість, інвалідність.

"Як інститут соціальної держави, що сприяє зменшенню соціальних ризиків і забезпечує справедливий розподіл національного доходу" визначає соціальний захист М. Мельник [11, с. 102]. М. Туленков трактує соціальний захист "як встановлений процес діяльності соціально-політичних інституцій, спрямованих на підтримку гідного рівня соціального життя й добробуту індивідів і соціальних груп в конкретних соціально-економічних умовах" [12, с. 38]. Науковці досліджують соціальний захист, застосовуючи правовий підхід.

З виокремленням основних складових соціального захисту (соціальне забезпечення, соціальне страхування, соціальна допомога) подають своє визначення І. Смирнова, О. Лихошва, Н. Рак, Л. Горієва [13].

Європейська соціальна хартія застосовує правовий підхід та трактує "соціальний захист як право кожної особи на соціальне забезпечення, соціальну допомогу та соціальні послуги, необхідні для гідного життя" [14].

Систематизація підходів до трактування соціального захисту дає змогу дійти висновку, що це поняття є багатовимірним і відображає як юридичні, так і економічні, інституційні та соціальні аспекти. Визначення різних учених підкреслюють окремі компоненти системи соціального захисту, однак у сукупності вони дозволяють сформувати інтегроване уявлення про нього як про багаторівневу систему управління соціальними ризиками та механізм забезпечення гідного рівня життя населення.

Таким чином, на нашу думку, соціальний захист населення — це інституційно організована, нормативно врегульована та ресурсно забезпечена система державних і недержавних заходів економічного, правового, соціального й організаційного характеру, спрямована на управління соціальними ризиками, попередження та мінімізацію їх наслідків, забезпечення соціальної стійкості домогосподарств і гарантування гідного рівня життя населення, з урахуванням принципів соціальної справедливості, адресності, інклюзії та сталого розвитку.

Функціональне призначення соціального захисту в системі регулювання рівня життя населення зумов-

люється його важливою роллю у забезпеченні соціальної стабільності, формуванні базових умов життєдіяльності та мінімізації впливу соціальних ризиків на добробут домогосподарств. Як механізм державної соціальної політики, соціальний захист виконує комплекс функцій, спрямованих на підтримку соціально-економічної рівноваги, збереження людського потенціалу та забезпечення гідного рівня життя громадян. Його функціональне призначення спрямоване не лише на забезпечення соціальних виплат, а охоплює компенсаційні, превентивні, регулюючі, відтворювальні та стабілізаційні елементи впливу на суспільний розвиток.

Першочергове функціональне призначення соціального захисту полягає у компенсації негативних наслідків соціальних ризиків, що порушують нормальні умови життєдіяльності населення (хвороба, інвалідність, безробіття, старість, втрата годувальника, економічні кризи, воєнні дії чи вимушена міграція). Соціальний захист, реагуючи на ці ризики, забезпечує матеріальну підтримку та надає соціальні послуги, які дозволяють домогосподарствам відновити або зберегти мінімально прийнятний рівень добробуту. У цьому аспекті соціальний захист виконує компенсаційну функцію, спрямовану на зменшення соціальної нерівності та забезпечення соціальної справедливості.

Не менш важливою є превентивна функція, що реалізується через механізми соціального страхування, адресної допомоги та соціальних послуг, які спрямовані на попередження погіршення соціального становища. Завдяки цій функції соціальний захист перешкоджає переходу домогосподарств у стан крайньої бідності, сприяє підтримці соціальної активності та формує умови для збереження життєстійкості громадян. Превентивна роль особливо значуща у періоди економічної нестабільності та воєнних трансформацій, коли зростає вразливість широких соціальних груп.

Соціальний захист також виконує регулятивну функцію, сприяючи збалансуванню соціальних процесів і коригуванню розподілу ресурсів у суспільстві. Через систему соціальних трансфертів, субсидій, соціальних стандартів і гарантій держава формує параметри добробуту населення, зменшуючи рівень соціальної нерівності, вирівнюючи стартові можливості та забезпечуючи рівний доступ до базових благ.

Особливе значення має стабілізаційна функція соціального захисту, спрямована на попередження соціальної напруги та підтримку економічного рівноваги. Наявність ефективного соціального захисту забезпечує стійкість домогосподарств до зовнішніх шоків, що зменшує нестабільність споживання та сприяє підтриманню внутрішнього попиту й темпів економічного розвитку.

У системі регулювання рівня життя соціальний захист виконує також відтворювальну функцію, яка полягає у забезпеченні умов для відновлення та розвитку людського потенціалу. Інвестиції у соціальний захист — це пенсійне забезпечення, підтримка сімей з дітьми, допомога особам з інвалідністю, програми соціальних послуг. Завдяки соціальному захисту забезпечуються передумови для підвищення якості життя, розширення можливостей самореалізації та зростання суспільної продуктивності.

Соціальний захист виконує інтеграційну функцію, що забезпечує соціальну згуртованість та інклюзивність. Соціальний захист сприяє інтеграції вразливих верств

населення, внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю та малозабезпечених у соціально-економічне середовище. Він мінімізує ризики соціального відторгнення та сприяє забезпеченню рівних можливостей, що є важливим критерієм справедливості та гуманітарного розвитку держави.

У сучасних умовах значно зростає роль захисної (безпекової) функції соціального захисту. Війна, гуманітарні кризи та демографічні втрати актуалізують потребу у системі, здатній оперативно реагувати на виклики, забезпечувати підтримку осіб, які втратили житло, стали вимушено переміщеними чи зазнали фізичних і психологічних травм. Таким чином, соціальний захист стає елементом національної безпеки та життєзабезпечення населення.

Не менш важливою є нормативно-гарантійна функція, пов'язана з установленням соціальних стандартів і мінімальних соціальних гарантій. Через прожитковий мінімум, мінімальну заробітну плату, пенсійні гарантії соціальний захист задає нижню межу добробуту, нижче якої рівень життя не може опускатися. Це не лише забезпечує гідність людини, але й формує критерії оцінювання соціальної політики загалом.

Таким чином, функціональне призначення соціального захисту в регулюванні рівня життя населення є багатовимірним і охоплює компенсаційні, превентивні, регулятивні, стабілізаційні, відтворювальні, інтеграційні та безпекові аспекти. Отож, соціальний захист виступає не лише як механізм фінансової допомоги, але й є системоутворюючим інструментом забезпечення соціальної справедливості, рівних можливостей та стійкості держави до внутрішніх і зовнішніх потрясінь. Ефективність його функціонального призначення визначає здатність суспільства підтримувати соціальну рівновагу, підвищувати якість життя населення та забезпечувати сталий соціальний розвиток.

В свою чергу, формування та функціонування механізму соціального захисту населення ґрунтується на комплексі теоретичних концепцій, які пояснюють природу соціальних ризиків, роль держави в забезпеченні соціальної безпеки та інституційні засади регулювання рівня життя громадян. Теоретичні підвалини цього механізму охоплюють сукупність наукових положень, що визначають сутність соціального захисту, його інституційно-функціональну структуру, принципи, методи й інструменти регулювання, а також моделі його організації, притаманні різним соціально-економічним системам.

У центрі теоретичного обґрунтування механізму соціального захисту лежить концепція соціального ризику, відповідно до якої життєдіяльність людини пов'язана з певними загрозами, здатними призвести до втрати доходу, працездатності або зниження рівня життя. Соціальні ризики мають як об'єктивну (похилий вік, інвалідність, хвороба), так і соціально-економічну природу (безробіття, бідність, воєнні загрози, інфляція, вимушена міграція). Згідно з цією концепцією, механізм соціального захисту має забезпечувати компенсацію або мінімізацію негативних наслідків ризиків через інституційно організовані заходи соціального забезпечення, соціального страхування, соціальної допомоги та соціальних послуг. Теорія соціальних ризиків створює філософсько-методологічну основу для визначення цілей, інструментів та меж державного втручання у сферу соціального захисту.

Важливе значення мають також положення концепції соціальної держави, яка формує такі механізми перерозподілу доходів, які здатні зменшувати соціальну нерівність, забезпечувати соціальну справедливість та створювати умови для доступу громадян до соціальних благ. У межах цієї концепції механізм соціального захисту трактується як ключовий елемент державної соціальної політики, спрямований на реалізацію соціальних прав і гарантій та формування гідного рівня життя населення.

В науковій літературі основна увага приділяється дослідженню фінансового механізму, організаційному та правовому забезпеченню соціального захисту населення. Поза увагою науковців перебуває вивчення інших механізмів соціального захисту населення, їх складових, які дозволяють виявити усі проблемні тенденції його забезпечення та окреслити напрямки модернізації.

Зупинимося детальніше на дослідженні механізмів реалізації державної соціальної політики та виокремимо елементи механізму соціального захисту населення.

Руденко О. І., досліджуючи класифікацію механізмів реалізації державної соціальної політики, виділяє такі механізми: фінансово-економічний; політичний; нормативно-правовий; організаційний, інформаційний [15].

При цьому автор розглядає фінансово-економічний механізм реалізації державної соціальної політики "у широкому розумінні, як сукупність автономних фінансових механізмів соціального страхування, соціального забезпечення та соціальних стандартів й гарантій, що комплексно взаємодіють, взаємодоповнюють один одного та сприяють ефективному його функціонуванню з метою забезпечення сталого розвитку держави та задоволення життєво необхідних потреб кожного громадянина на рівні не нижче прожиткового мінімуму" [15]. Науковець трактує фінансово-економічний механізм як сукупність складових соціального захисту населення з визначенням його мети.

На думку О. І. Данилюк, фінансово-економічний механізм реалізації державної соціальної політики у вузькому трактуванні — "це певний комплекс спеціально розроблених, законодавчо закріплених та визначених соціально-економічною політикою форм і методів, інструментів і важелів акумулювання, перерозподілу і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення добробуту кожного члена суспільства та підвищення рівня соціального захисту найбільш незахищених верств населення — осіб з обмеженими фізичними і розумовими можливостями, безробітних, багатодітних родин, дітей-сиріт та ін." [16].

Огінська А. Ю. стверджує, що "фінансовий механізм реалізації соціального захисту населення передбачає формування джерел фінансових ресурсів, що направляються на виконання відповідних програм і заходів, а також обґрунтований вибір методів, форм та важелів їх використання" [17, с. 134]. Автор намагається поєднати основні елементи фінансового механізму з позиції формування та використання фінансових ресурсів. При цьому таке визначення характеризує будь який фінансовий механізм, тому не враховує специфіку соціального захисту.

Бараник Л. Б. конкретизує мету функціонування фінансового механізму соціального захисту населення, наголошуючи на "сукупності способів організації фінансових відносин, що застосовуються для формування й

використання фінансових ресурсів з метою забезпечення умов для нормальної життєдіяльності людей, які потрапили у складні життєві обставини через дії соціальних ризиків" [18, с. 79].

Мойсіяха А. В. зазначає, "що всі механізми реалізації державної політики в соціо-гуманітарній сфері можна розділити на два типи: загальні, які проявляються в особливостях функціонування органів державної влади в контексті реалізації ними загальних розпорядчих та адміністративних функцій (механізми управління державним сектором у медичній сфері, освітній сфері тощо); спеціальні, які розкриваються через специфіку кожного конкретного сегмента соціокультурної сфери та проявляються у специфіці функцій державного управління (механізми реалізації політики зайнятості, політики медичного забезпечення, міжгосподарського врегулювання тощо)" [19, с. 167 — 168].

Чуприна С. Л. виокремлює правові, інституційні, технологічні реалізації соціальної політики держави [20]. Поза увагою перебуває фінансовий механізм як основа забезпечення соціального захисту населення.

Враховуючи вище проведене дослідження механізмів реалізації соціальної політики визначимо основні складові механізму соціального захисту населення.

Механізм соціального захисту населення представляє багаторівневу, інституційно впорядковану систему, що реалізує соціальну політику держави через комплекс взаємопов'язаних механізмів (табл. 1). Кожен із них виконує окрему, чітко визначену функцію, формує певний напрям соціального впливу та забезпечує стабільність і результативність соціальних програм. Сукупність цих механізмів створює цілісну структуру, здатну реагувати на соціальні ризики, підтримувати життєвий рівень населення та сприяти соціальній безпеці.

Організаційний механізм соціального захисту населення визначає інституційну архітектуру системи соціального захисту та забезпечує координацію діяльності всіх її суб'єктів. Він включає структуру органів виконавчої влади, установи соціальних служб, фонди соціального страхування, органи місцевого самоврядування та інші інституції, відповідальні за реалізацію соціальних програм. Завданням організаційного механізму є раціональне розмежування повноважень, оптимізація управлінських процесів, забезпечення оперативності та доступності соціальних послуг. Його роль полягає у формуванні ефективної управлінської моделі, що гарантує цілісність і стабільність функціонування системи соціального захисту.

Правовий механізм становить нормативно-правову основу соціального захисту. До нього належать закони, кодекси, підзаконні акти, соціальні стандарти, міжнародні договори та нормативи, які регламентують порядок і умови надання соціальної підтримки. Його призначення полягає у встановленні юридичних гарантій, забезпеченні дотримання принципів соціальної справедливості, захисті прав вразливих груп населення та формуванні прозорої державної соціальної політики. Правовий механізм відіграє системоутворюючу роль, адже визначає легітимність і цілісність усіх інших механізмів.

Найбільшу увагу в науковій літературі приділено фінансовому механізму, який забезпечує фінансуван-

Таблиця 1. Механізми соціального захисту населення, їх завдання та роль

Вид механізму	Призначення	Основні завдання	Роль у системі соціального захисту
Організаційний	Формування інституційної структури та управлінської моделі соціального захисту	– координація діяльності суб'єктів; – оптимізація управлінських процесів; – забезпечення доступності послуг; – організація соціальної інфраструктури	Забезпечує цілісність та ефективність функціонування системи, узгоджує взаємодію всіх елементів
Правовий	Нормативно-правове регулювання соціальних прав та гарантій, надання соціальних допомог, здійснення соціальних виплат	– встановлення соціальних стандартів; – визначення умов і порядку надання допомоги; – регламентація прав і обов'язків; – юридичний захист вразливих груп	Забезпечує легітимність, стабільність та передбачуваність соціальної політики
Фінансовий	Фінансове забезпечення соціального захисту населення	– формування та розподіл фінансових ресурсів; – стабілізація соціальних фондів; – фінансове планування, регулювання; – гарантування виплат	Визначає реальний обсяг фінансування
Соціально-інституційний	Залучення недержавних інституцій до реалізації соціальних функцій	– соціальна інтеграція; – розвиток соціального партнерства; – мобілізація додаткових ресурсів; – підтримка громади	Розширює можливості держави, підсилює соціальну згуртованість і громадську співучасть
Інформаційно-комунікаційний	Цифровізація соціальних послуг та забезпечення прозорості системи	– автоматизація процесів; – ведення електронних реєстрів; – верифікація отримувачів; – підвищення інформованості населення;	Забезпечує відкритість, швидкість та технологічність надання соціальної допомоги
Механізм соціального страхування	Компенсація втрат доходу у разі настання соціальних ризиків	– формування страхових фондів; – здійснення страхових виплат; – мінімізація ризиків	Є найбільш стабільною та солідарною формою соціального захисту

Джерело: побудовано авторами.

ня соціального захисту та визначає обсяги й структуру фінансових ресурсів за різними видами соціальної допомоги та соціальних програм. Він охоплює бюджетні та позабюджетні джерела, систему страхових внесків, міжнародну фінансову допомогу, механізми перерозподілу та управління соціальними фондами. Основними його завданнями є забезпечення стабільності соціальних виплат, ефективний розподіл ресурсів, фінансова збалансованість та стійкість соціальних фондів. Роль фінансового механізму визначається його впливом на реальний рівень соціальної підтримки, можливість модернізації соціальних програм і підтримання соціально-економічної рівноваги.

Соціально-інституційний механізм охоплює діяльність недержавних інституцій — громадських організацій, благодійних фондів, соціальних підприємств, волонтерських структур, релігійних громад. Його завдання полягає у підсиленні соціальних функцій держави, розвитку партнерства між владою та суспільством, розширенні доступу до соціальних послуг, формуванні соціального капіталу та соціальної взаємодопомоги. Він відіграє роль важливого доповнення державної системи, особливо в умовах криз і воєнних потрясінь.

Інформаційно-комунікаційний механізм забезпечує сучасний рівень цифровізації соціальних послуг, інформування громадян, функціонування електронних реєстрів і системи верифікації. Його завдання включають підвищення прозорості, скорочення бюрократичних процедур, мінімізацію корупційних ризиків та забезпечення оперативності отримання соціальної допомоги. У сучасних умовах роль цього механізму полягає у формуванні цифрової, доступної та ефективної моделі соціального захисту, адаптованої до потреб суспільства.

Механізм соціального страхування є формою колективного захисту від соціальних ризиків, таких як безробіття, старість, інвалідність чи нещасні випадки. Він ґрунтується на принципах солідарності, страхових внесків і

розподілу ризиків. Основні його завдання полягають у формуванні страхових фондів, забезпеченні страхових виплат та стабілізації доходів домогосподарств у разі втрати працездатності. Роль цього механізму полягає в гарантуванні стійкості та прогнозованості соціальної підтримки.

В контексті обґрунтування низки механізмів соціального захисту зауважимо, що суттєву роль у їх формуванні відіграє інституційний підхід, який розглядає механізм соціального захисту як систему взаємодії різних соціальних інститутів — державних органів, недержавних організацій, роботодавців, домогосподарств, міжнародних структур. Інституційний підхід підкреслює важливість багаторівневої побудови механізму соціального захисту, який функціонує на макро-, мезо- та мікрорівнях. На макрорівні визначаються стратегічні пріоритети соціальної політики та розподіляються фінансові ресурси; на мезорівні — реалізуються інституційні програми та адмініструються соціальні трансферти; на мікрорівні — надаються конкретні послуги й підтримка домогосподарствам та особам, що потребують допомоги. Саме інституційний підхід забезпечує комплексний характер взаємодії всіх суб'єктів соціального захисту та формує основу для його ефективного функціонування. Слушно зазначають Дмитренко Е., Дмитренко Ю., "що організаційне забезпечення потребує радикальних змін з огляду на євроінтеграційний курс України. З метою підвищення якості надання соціальних послуг запропоновано використати прийнятний зарубіжний досвід щодо залучення до організації надання соціальних послуг недержавних організацій шляхом надання їм грантів, державних кредитів, субсидій, відшкодування вартості наданих послуг, податкових пільг тощо" [21, с. 240].

Важливе місце у формуванні підвалин механізму соціального захисту посідає європейська соціальна модель, яка ґрунтується на принципах субсидіарності,

соціальної солідарності, інклюзії та високих соціальних стандартів. У межах цієї моделі соціальний захист функціонує як інтегрована система соціального страхування, соціальної допомоги, соціальних послуг і політики ринку праці, спрямованих на подолання бідності, нерівності та забезпечення соціальної інтеграції. Європейська модель формує концептуальні орієнтири модернізації національних систем соціального захисту, що особливо актуально для України в контексті євроінтеграційних процесів.

Отже, теоретичні підвалини механізму соціального захисту населення формуються під впливом багатьох концепцій і наукових підходів, кожен з яких робить свій внесок у розуміння сутності, структури та функціонування цієї системи. У сукупності вони дозволяють розглядати механізм соціального захисту як інституційно впорядковану, нормативно регламентовану та ресурсно забезпечену систему взаємодії державних, муніципальних і недержавних інститутів, сукупність методів, інструментів та форм соціальної підтримки, спрямовану на управління соціальними ризиками, попередження та мінімізацію їх наслідків, гарантування реалізації соціальних прав і забезпечення гідного рівня життя населення.

ВИСНОВКИ З ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Отже, соціальний захист доцільно розглядати як багатокомпонентну, інституційно й нормативно врегульовану систему, спрямовану на управління соціальними ризиками та забезпечення гідного рівня життя населення. Соціальний захист є ключовим інструментом реалізації соціальних прав людини, сприяє перерозподілу ресурсів, зміцненню соціальної безпеки та формуванню умов для стійкого суспільного розвитку. Він функціонує на основі поєднання економічних, правових, організаційних та соціальних підходів, що дозволяє комплексно забезпечувати життєдіяльність і соціальну стійкість громадян незалежно від їх соціального статусу чи життєвих обставин.

Функціональне призначення соціального захисту визначається його здатністю компенсувати вплив соціальних ризиків, забезпечувати соціальну рівновагу та підтримувати належний рівень життя населення. Він виконує низку взаємопов'язаних функцій, що формують багатовимірний вплив на рівень і якість життя населення. Завдяки цим функціям соціальний захист сприяє зменшенню соціальної нерівності, забезпеченню мінімальних соціальних стандартів, формуванню соціальної згуртованості та підтриманню економічної стабільності. Соціальний захист є не лише інструментом подолання соціальних загроз, але й активним механізмом регулювання рівня життя, що визначає стратегічні орієнтири соціального розвитку держави.

Ефективність соціальної політики держави визначається збалансованою взаємодією правового, фінансового, організаційного, соціально-інституційного, інформаційно-комунікаційного та страхового механізмів, кожен із яких має функціональне призначення у системі соціального захисту населення. У сукупності вони формують інтегровану систему управ-

ління соціальними ризиками, забезпечують реалізацію соціальних прав, підтримання гідного рівня життя, адресність і стійкість соціальної підтримки. Така взаємодія механізмів створює можливості для підвищення соціальної безпеки, зниження нерівності та зміцнення життєстійкості населення, що є ключовими умовами сталого соціально-економічного розвитку держави.

Література:

1. Кравченко Л. М. Соціальна політика та соціальний захист: теорія і практика. Харків: Право, 2021. 284 с.
2. Дідківська К. В. Актуалізація ролі соціально-етичного маркетингу в сучасних умовах господарювання. Актуальні проблеми економіки. 2009. № 9 (99). С. 102—107.
3. Длугопольський О. Державна політика у сфері соціального захисту населення: аспекти відповідальності суспільного сектора. Наука й економіка. 2009. № 4 (16), т. 2. С. 148—156.
4. Яременко О. І. Соціальний захист і соціальна політика: сучасні виклики. Київ: Логос, 2022. 198 с.
5. Даніліна М. Конституція України та соціальний захист населення. Соціальні права та їх захист адміністративним судом: матеріали III Міжнар. наук. практ. конф. (Київ, 4 вер. 2020 р.). Київ, 2020. С. 25—29. URL: <https://rm.coe.int/materials-socialrights-2020/1680a165f8>.
6. Белова І. М., Семенишена Н. В. Суть, основні напрями та функції соціального захисту населення. Економічні науки. 2021. Випуск 34. С. 92—107.
7. Стомба Ю. І. Теоретична концептуалізація поняття соціального захисту населення. Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. 2016. Т. 21. Вип. 2. С. 146.
8. Рудик В. А. Соціальний захист громадян: про питання понятійно-термінологічного складу в теорії та практиці. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 3. С. 97—100.
9. Баскакова О. М. Соціальний захист населення: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 312 с.
10. Скуратівський В. А. Соціальний розвиток і соціальний захист у сучасній Україні. Київ: Наукова думка, 2019. 256 с.
11. Мельник М. І. Економічні основи соціального захисту населення. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. 220 с.
12. Туленков М. В. Соціальний захист у соціологічному вимірі: монографія. Київ: ІПКДСЗУ, 2011. 168 с.
13. Смирнова І. І., Лихошва О. Ю., Рак Н. В., Горієва Л. А. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми в Україні. Економічний вісник Донбасу. С. 8. URL: [http://www.evd-journal.org/download/2021/2\(64\)/22-Smyrnova.pdf](http://www.evd-journal.org/download/2021/2(64)/22-Smyrnova.pdf).
14. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996 р. Рада Європи. Страсбург. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
15. Руденко О. І. Класифікація механізмів реалізації державної соціальної політики. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2023. № 10. URL: <https://reicst-com.ua/pmtl/article/view/2023-10-02-21>.
16. Данилюк О. І. Соціальний захист населення та фінансовий механізм його реалізації. Ефективна еконо-

міка. 2019. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/52.pdf.

17. Огінська А.Ю. Соціальний захист населення та фінансовий механізм його реалізації: теоретико-концептуальний зріз. Економіка та держава. 2018. № 4. С. 131—136.

18. Баранник Л.Б. Фінансовий механізм системи соціального захисту населення України: проблеми становлення та перспективи розвитку: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2012. 496 с.

19. Мойсіяха А. Сутність та зміст механізмів реалізації державної політики в соціогуманітарній сфері. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. Механізми публічного управління. 2020. Том 31 (70), № 3. С. 164—169.

20. Чуприна С. Державні механізми реалізації соціальної політики в умовах глобалізації. Київський економічний науковий журнал. 2025. № 9. С. 296—301.

21. Дмитренко Е., Дмитренко Ю. Особливості фінансового, правового та організаційного забезпечення соціального захисту громадян в умовах євроінтеграції України. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice. 2022. № 3 (44). С. 234—242.

References:

1. Kravchenko, L. M. (2021), *Sotsial'na polityka ta sotsial'nyj zakhyst: teoriia i praktyka* [Social policy and social protection: theory and practice], Pravo, Kharkiv, Ukraine.

2. Didkivs'ka, K. V. (2009), "Actualization of the role of social and ethical marketing in modern business conditions", *Aktual'ni problemy ekonomiky*, vol. 9 (99), pp. 102—107.

3. Dluhopol's'kyj, O. (2009), "State policy in the field of social protection of the population: aspects of the responsibility of the public sector", *Nauka j ekonomika*, vol. 4 (16), no. 2, pp. 148—156.

4. Yaremenko, O. I. (2022), *Sotsial'nyj zakhyst i sotsial'na polityka: suchasni vyklyky* [Social protection and social policy: modern challenges], Lohos, Kyiv, Ukraine.

5. Danilina, M. (2020), "Constitution of Ukraine and social protection of the population", *Sotsial'ni prava ta ikh zakhyst administratyvnyim sudom: materialy III Mizhnar. nauk. prakt. konf.* [Social rights and their protection by the administrative court: materials of the III International Scientific Practical Conference], Kyiv, Ukraine, pp. 25—29, available at: <https://rm.coe.int/materials-socialrights-2020/1680a165f8> (Accessed 15 Jan 2026).

6. Belova, I.M. and Semenyshena, N.V. (2021), "The essence, main directions and functions of social protection of the population", *Ekonomichni nauky*, vol. 34, pp. 92—107.

7. Stovba, Yu. I. (2016), "Theoretical conceptualization of the concept of social protection of the population", *Visnyk ONU imeni I. I. Mechnykova*, vol. 21, no. 2, pp. 146.

8. Rudyk, V. A. (2010), "Social protection of citizens: on the issues of conceptual and terminological composition in theory and practice", *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, vol. 3, pp. 97—100.

9. Baskakova, O. M. (2020), *Sotsial'nyj zakhyst naselennia* [Social protection of the population], Tsentr navchal'noi literatury, Kyiv, Ukraine.

10. Skurativs'kyj, V. A. (2019), *Sotsial'nyj rozvytok i sotsial'nyj zakhyst u suchasni Ukraini* [Social development and social protection in modern Ukraine], Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.

11. Mel'nyk, M. I. (2017), *Ekonomichni osnovy sotsial'noho zakhystu naselennia* [Economic foundations of social protection of the population], LNU im. I. Franka, L'viv, Ukraine.

12. Tulenkov, M. V. (2011), *Sotsial'nyj zakhyst u sotsiologichnomu vymiri* [Social protection in the sociological dimension], IPKDSZU, Kyiv, Ukraine.

13. Smirnova, I. I., Lykshosha, O. Yu., Rak, N. V. and Gorieva, L.A. (2021), "Social protection of the population at the current stage: state and problems in Ukraine", *Ekonomichnyy visnyk Donbasu*, vol. 2 (64), pp. 201—208, available at: [http://www.evd-journal.org/download/2021/2\(64\)/22-Smyrнова.pdf](http://www.evd-journal.org/download/2021/2(64)/22-Smyrнова.pdf) (Accessed 15 Jan 2026).

14. Council of Europe (1996), "European Social Charter (revised)", available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (Accessed 15 Jan 2026).

15. Rudenko, O. I. (2023), "Classification of mechanisms for implementing state social policy", *Problemy suchasnykh transformatsij. Seriya: pravo, publichne upravlinnia ta administruvannia*, vol. 10, available at: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2023-10-02-21> (Accessed 15 Jan 2026).

16. Danyliuk, O. I. (2019), "Social protection of population and financial mechanism of its realization", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 5, available at: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/52.pdf (Accessed 15 Jan 2026).

17. Oginskaya, A. (2018), "Social protection of the population and financial mechanism of its realization: theoretical and conceptual section", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 4, pp. 131—136.

18. Barannyk, L.B. (2012), *Finansovyj mekhanizm systemy sotsial'noho zakhystu naselennia Ukrainy: problemy stanovlennia ta perspektyvy rozvytku* [Financial mechanism of the social protection system of the population of Ukraine: problems of formation and prospects for development], Dnipropetrovs'ka derzhavna finansova akademiia, Dnipropetrovs'k, Ukraine.

19. Mojsiakh, A. (2020), "The essence and content of mechanisms for implementing state policy in the socio-humanitarian sphere", *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernads'koho. Seriya: Derzhavne upravlinnia. Mekhanizmy publichnoho upravlinnia*, vol. 31 (70), no. 3, pp. 164—169.

20. Chupryna, S. (2025), "State mechanisms for implementing social policy in the context of globalization", *Kyivs'kyj ekonomichnyj naukovy zhurnal*, vol. 9, pp. 296—301.

21. Dmytrenko, E.S. and Dmytrenko, Y.P. (2022), "Features of financial, legal and organisational support of social protection of citizens in the context of European integration of Ukraine", *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, vol. 3 (44). pp. 234243.

Отримано редакцією журналу / Received: 30.02.26

Процеженовано / Revised: 06.02.26

Схвалено до друку / Accepted: 17.02.26